

RAZVOJNO-ZGODOVINSKA DINAMIKA SLOVENSKEGA JEZIKA

Abstrakt: Slovenski jezik je imel do poenotenja dve knjižni različici, tj. osrednje- in vzhodnoslovensko – Trubar, Krelj, Bohorič in Dalmatin so v 16. stoletju normirali kranjski (osrednjeslovenski) jezik; Temlin, Sever, Števan in Mikloš Küzmič so v 18. stoletju normirali prekmurski (vzhodnoslovenski) jezik. Obe slovenski knjižni normi sta se sredi 19. stoletja združili v t. i. novoslovenščino, tj. enotni slovenski knjižni jezik.

Gljučne besede: zgodovina slovenskega jezika, osrednjeslovenski knjižni jezik, vzhodnoslovenski knjižni jezik, poenotenje knjižne norme

1. Uvod

Sodobne raziskave zgodovine slovenskega jezika so dokazale obstoj alpske in panonske različice slovenskega jezika, ki sta se uporabljali med Slovenci v Avstriji in v državi Ogrski. Rezultat njunega polstoletnega zблиževanja, oplajanja in prepletanja je bilo oblikovanje enotne knjižne norme sredi 19. stoletja. Do takrat sta na slovenskem narodnostnem ozemlju obstajali dve knjižni normi: osrednjeslovenski (t. i. kranjščina) in vzhodnoslovenski (prekmurski in vzhodnoštajerski) knjižni jezik (Jesenšek 2005a). Prvega so normirali slovenski protestanti v 16. stoletju (Trubar, Krelj, Dalmatin, Bohorič), drugi pa se je knjižno potrdil v 18. (v delih prekmurskih protestantov – Temlin, Sever, Števan Küzmič) in prvi polovici 19. stoletja (v delih prekmurskih in vzhodnoštajerskih katoličanov – Mikloš Küzmič, Košič, Borovnjak; Dajenko, Šerf, Rižner). Dvojnost slovenske knjižne norme je posledica alpskega (karantanskega) in panonskega kulturno-zgodovinskega in jezikovno-geografskega vpliva (Orožen 1996: 80–102)

2. Osrednjeslovenski knjižni jezik

Na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem je pred normiranjem osrednjeslovenskega knjižnega jezika v 16. stoletju obstajala že večstoletna pisna tradicija, ki sega v čase Brižinskih spomenikov¹ in kaže, kljub redkim ohranjenim jezikov-

¹ Brižinske spomenike so odkrili leta 1806 v obsežnem latinskem zborniku najdenem v Freisingu

nim drobcom in rokopisom (Rateški/Celovski, Stiški, Starogorski rokopis), v jezikovnem razvoju kontinuiteto, iz katere se je v 16. stoletju razvil osrednjeslovenski knjižni jezik, normiran v prvih slovenskih (protestantskih) tiskih.²

2.1. Razvoj osrednjeslovenskega knjižnega jezika do sredine 19. stoletja

Osrednjeslovenski knjižni jezik je tista oblika slovenskega jezika, ki jo poznamo od Trubarja, Krelja, Dalmatina in Bohoriča naprej; Trubar, ki je jezik prvi zapisal v Katekizmu in Abecedniku, (1550), je želel biti razumljiv na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem, zato se je odločil za nadnarečno obliko dolenjščine (govor njegove rojstne Raščice), gorenjščine (centralni slovenski dialekt) in nastajajočega ljubljanskega govora (Ljubljana se je že začela oblikovati v kulturno in upravno središče slovenskega narodnostnega prostora). Pravopisno in jezikovno je Trubarjev kranjski jezik izpopolnil Krelj (1567),³ dokaj stabilno podobo pa je osrednjeslovenski knjižni jezik dobil z Dalmatinovim prevodom Biblije (1584). Dalmatinova visoka jezikovna kultura (Merše 2009) je predstavljala vzor slovenskim cerkvenim in tudi posvetnim piscem 17. in 18. stoletja, saj je bila Biblija edina protestantska knjiga, ki v protireformacijskem gibanju na Slovenskem ni zgorela na grmadi.

Slovenski protestanti so v 16. stoletju opravili veliko delo (Ahačič 2007), saj so na področju slovenskega jezika in literature nadoknadili zamudništvo, zaveztvo so se dvignili nad narečja in tako normirali t. i. osrednjeslovenski knjižni jezik. To je bila prva v knjigi zapisana slovenščina, nadnarečna tvorba, ustvarjena predvsem za branje in razumevanje svetega pisma v osrednjeslovenskem jezikovnem prostoru. Najbrž je že tudi prinašala želje po narodni samobitnosti, sicer prikrito in bolj sramežljivo, gotovo pa ni bila primarno sredstvo mišljenja pišočih, ki so imeli nemške, latinske, tudi grške šole, in gotovo ni bila državni jezik. Norma in predpisi

(D o c e n 1806; 1807). Prvič so bili izdani v Peterburgu (K ö p p e n , 1827) in v slavistiki je sprva prevladala napačna ocena, da so to starocerkvenoslovanska besedila s konca 10. stoletja. Milko Kos in Fran Ramovš (1937) sta dokazala, da sta I. in III. spomenik prepisa starejših besedil iz prve polovice 9. stoletja (prepisovalec pa naj bi bil bavarski škof Abraham, ki je uporabljal Brižinske spomenike pri razširjanju krščanstva), vsi trije spomeniki pa so pisani v slovenščini 10. stoletja, ki še ni bila narečno razčlenjena. Še določneje je Brižinske spomenike povezal s Slovenci Fran Grivec, ki je v obširnih tekstoloških analizah opozoril na slovenski panonski izvor Pridige o grehu in pokori (Grivec 1950; 1951; 1955; 1960). Kolarič in Pogačnik (1968) sta prav tako dokazovala slovenskost Brižinskih spomenikov, kljub temu pa so se v sodobni slovanski literaturi še do devetdesetih let 20. stoletja (po Vondraku in Isačenu) pojavljale študije, ki so poskušale dokazati, da gre v Brižinskih spomenikih za starocerkvenoslovanski oziroma slovaški jezik. Take razlage so v znanstvenem prostoru dokončno zavrnili zadnja slovenska izdaja Brižinskih spomenikov (SAZU 1992, 2004) in objavljeni referati z mednarodnega simpozija brižinologov v Ljubljani (Kos, Jakopin, Faganel 1996).

² Prve slovenske tiskane besede se sicer pojavijo že leta 1515 na nemškem vojaškem letaku (*Ain neues lied von den kraynerischen bauren*), kjer je med nemškim besedilom citiran (verjetno) odlomek iz kmečke uporniške pesmi ("Le vkup, le vkup, le vkup ubolga gmajna" in "Stara pravda").

³ *Le-to ortografijo slovenskega pisma smo mi z vestjo inu z dobrim svitom zastopnih bratov tako postavili inu spomislili tudi na več našiga imena inu jezika ljudi, kir so okuli nas, Dolence, Istrijane, Vipavce &c, kateri skoraj povsod čisteši slovenski govore kakor mi po Kranju inu koroški deželi, dopolu nembški.* (Krelj, Postila slovenska, Regensburg 1567)

so bili ohlapni in spreminjajoči se, pač odvisni od piscev, in že takrat sta se oblikovala vsaj dva različna jezikovna koncepta – Trubarjev in Kreljev (Orožen 1996: 170–187), sinhroni in diahroni, živi jezik in tradicija, raba in sistem. In že takrat je Dalmatin pokazal, da je potrebno poiskati srednjo pot – jezik je sicer res urejen sistem pravil, ki pa morajo izhajati iz rabe in se ji tudi nenehno prilagajati.

Konec 17. in v začetku 18. stoletja slovenski jezik ni bil več omejen pretežno na kmečko prebivalstvo, ampak se je razširil tudi med meščanstvo in prve slovenske izobražence, ki so se začeli zavedati svojih jezikovnih in narodnostnih pravic. Katoliški pisci 17. stoletja jezikovno sprva niso presegali protestantov. Čandek, Schönleben in sodobniki so ostali v okvirih cerkvenega in nabožnega slovstva in so jezikovno celo poskušali posnemati merila, ki so jih postavili slovenski protestanti. Šele obdobje baroka je prineslo nov slog, ki je vnesel v osrednjeslovenski knjižni jezik novo besedje in drugačno skladnjo. Kastelic, oče Rogerij, oče Romuld, oče Hipolit, Basar, Steržiner in njihovi posnemovalci so v jeziku dosegli že tako raven, da so se za slovenščino začeli zanimati tudi izobraženci. Najpomembnejši pisec in oblikovalec osrednjeslovenskega jezika v baroku je bil Janez Svetokriški, ki je v knjižni obliki izdal 233 pridig z latinsko-slovenskim naslovom *Sacrum promptuarium, Sveti priročnik*. Povzpel se je v vrh evropske homelitične literature, jezikovno pa je zagovarjal praktično stališče – navezoval se je na osrednjeslovensko jezikovno tradicijo, ki jo je dopolnjeval z značilnostmi govorjenega jezika svojega časa in prostora. Sprejel je Schönlebnovo ugotovitev o narečni razcepljenosti slovenskega jezika (*«Scribendum est more gentis, loquendum vero more regionis»*), zato se je odločal za nadnarečni knjižni jezik, ki je jezikovno združeval in bil razumljiv čim širšemu krogu Slovencev (*«Sledni po navadi svoje dežele bo govoril, jest pak bom pisal, kakor so Slovenci pisali.»*).

Pomembno vedenje o slovenstvu je v baroku širila tudi Valvazorjeva nemško pisana Slava vojvodine Kranjske.

Pretirano poudarjanje rabe (žive govorice) ob skoraj popolni odsotnosti sistema (norma in predpisi v jezikovnih priročnikih) se v 17. in prvi polovici 18. stoletja ni obneslo. Razsvetljenska prizadevanja so pokazala, da jezik potrebuje trden sistem, še zlasti, ker se je v 18. stoletju na severovzhodu slovenskega narodnostnega ozemlja (tudi iz protestantske tradicije) oblikovala panonska prekmurska knjižna norma. V razsvetljenstvu so se v osrednjeslovenskem jezikovnem prostoru že pojavili ljudje, ki so si prizadevali razvijati osrednjeslovenski knjižni jezik in ga uporabljati tudi v leposlovju. Marko Pohlin je napisal *Krajnsko gramatiko* (1768) v nemškem jeziku (da bi se Nemci lahko učili slovenskega jezika), ki kaže na začetke prebujanja narodne zavesti med Slovenci. Pohlin se je močno zavzemal za slovenski jezik (Orožen 2003: 391–396) in upravičeno opozarjal na potrebo, da se v osrednjeslovenskem knjižnem jeziku začnejo tiskati tudi posvetne pesmi. V 3. zvezku *Krajnskih pesmic od lepeh umetnosti* (1781), ki jih je urejal Dev, so se Pohlinove želje tudi uresničile in kmalu zatem je z nastopom Vodnika doseglo takšno pesništvo tudi svoj prvi višek.

Osrednjeslovenski knjižni jezik se je glede na pojavitev vrstnih besedil v drugi polovici 18. stoletja začel hitro razvijati in je nadoknadil jezikovno zamu-

dništvo, po zaslugi Pohlina ter zoisovcev pa je prišlo tudi do preobrazbe Dalmatino-vega jezika (Orožen 1996: 251–288). Gre za jezikovni sistem, ki se je uveljavil v katoliškem prevodu Biblije (1784). Prevajanja Nove zaveze se je pred tem lotil že Pohlina, vendar pa mu ljubljanski škof Herbstein dela ni zaupal. Raje se je odločil za Japlja, ki je že leta 1773 sodeloval pri uredništvu janzenističnega.

V obdobju romantike se je osrednjeslovenski knjižni jezik povsem osamosvojil in potrdil tudi v leposlovju, ko je s Prešernovimi Poezijami (1846) dosegel najvišji vrh. Prvo polovico 19. stoletja je za Slovence zaznamovalo Kopitarjevo jezikoslovno delo. Njegovemu jezikovni konceptu o »ljudski osnovi« (Orožen 1996a: 51–90) osrednjeslovenskega knjižnega jezika je nasprotoval Čop z idejo o »umetnem jeziku« (Toporišič 1991: 455–474), ki bo Prešernu omogočil naskok na pesniki Parnas. Prepričljivejši in na teoretični spopad pripravljeni Čop je v Abece-dni vojni uspešno zagovarjal svoje poglede na razvoj osrednjeslovenskega knji-žnega jezika. Razkorak med knjižno normo in narečjem na Slovenskem se je s Čopovim knjižnim modelom osrednjeslovenskega jezika dokončno poglobil, Ko-pitarjev »spravljivejši« odnos med narečjem in knjižnim jezikom (Orožen 1996a: 51–90; 2003: 397–409) pa je nekaj let kasneje uspešno prenesel na srbska tla Vuk Karadžić, ki je po Kopitarjevem vzoru (»piši kot govoriš«) prenovil sodobni srbski knjižni jezik in dokazal, da je Kopitarjev jezikovni koncept prav tako moderen kot Čopov.

V prvi polovici 19. stoletja se je na Slovenskem uveljavilo tudi močno ilirsko gibanje (Petre 1939), ki pa se je z Vrazovim »prestopom« v hrvaški tabor Ljudevita Gaja umirilo in ni imelo večjih vplivov na razvoj osrednjeslovenskega knjižnega jezika. Matija Majar Ziljski je sicer poskusil teoretično utemeljiti ilirsko idejo vselo-vanske jezikovno-kulturne koncepcije – šlo je za utopično idejo, da naj bi se začela ilirska »podnarečja« postopoma integrirati v eno ilirsko knjižno »narečje«; to pa bi se potem obenem z ostalimi tremi slovanskimi »narečji« (ruščino, poljščino in če-ščino) »zlilo« v enoten (vse)slovanski jezik. Majar je Slovencem npr. priporočal hr-vaško Babukićevo slovnico, nato pa je še sam izdal *Pravila, kako izobraževati ilirsko narečje i u obče slavenski jezik* (Ljubljana 1848) in *Slovnico za Slovence* (Ljubljana 1850), učbenik »gosposke« slovenščine z nekimi ilirskimi prizvoki, zlasti v fleksiji. Leta 1851 je izdal še v cirilici pisano »vseslavensko« slovnico. Šlo je za jezikovne zablode, ki se na Slovenskem niso mogle prijati. Njegovi posnemovalci niso bili uspešni – Levstik jih je obsodil v časopisu Naprej, Bleiweis pa je npr. Razlagovo ilirščino označil za »lunin jezik«, ki je nerazumljiv in nesprejemljiv za Slovence. V pomladi narodov se je že uveljavila ideja o Zedinjeni Sloveniji in enotnem sloven-skem knjižnem jeziku kot predpogoju za narodnostno in politično združitev vseh Slovencev v eni državi. Nove oblike, ki jih je Svetec objavil v časopisu Slovenija,⁴

⁴ Zanimivo je, da so nove oblike v posameznih točkah povzete iz Majerjeve slovnice, ki je tako nehote in posredno vplivala na nastanek ne ilirskega ampak skupnega, enotnega slovenskega knjižnega jezika: 1. namesto pridevniške končnice *-iga* uvedejo končnico *-ega* (*lepiga* – *lepega*), 2. namesto samostalniške končnic *-am*, *-ama* uvedejo *-om*, *-oma* (*bratam* – *bratom*; *z bratama* – *z bratoma*), 3. dosledno zapisovanje soglasniškega sklopa *-šč-* (kršanstvo – krščanstvo), 4. veznik *de* – *da* 5. z členek *nar* – *naj* (*narvečji* – *največji*), 6. zapisovanje samoglasniškega *r* brez polglasnika (*vert* – *vrt*).

Miklošič uspešno uveljavil v prevodu Občedržavljanskega zakonika (Orožen 1996a: 229–246), v šolskih učbenikih pa so bile uzakonjene z odlokom z dne 6. februarja 1851, so napovedale jezikovno poenotenje slovenske knjižne norme in od sredine 19. stoletja naprej je na Slovenskem prevladala t. i. novoslovenščina oz. enotni slovenski knjižni jezik. Nove oblike so bile najboljši kompromis med osrednje- in vzhodnoslovenskim knjižnim jezikom, med slovenskimi narečji in kontinuiteto dvojničnega starejšega razvoja slovenskega knjižnega jezika v alpskem in panonskem jezikovnem prostoru.

V zgodovinskem razvoju slovenskega jezika je 19. stoletje pomembno tudi zato, ker je slovenščina takrat začela postajati učni predmet. Slomškova ideja o nedeljski šoli (Orožen 1996a: 103–120) je bila v razmerah, ki so takrat vladale na Slovenskem, realnost, njegova knjiga Blaže in Nežica v nedeljski šoli pa prvi prepotrebni slovenski učbenik. To so bili prvi koraki pri uvajanju osrednjega slovenskega knjižnega jezika kot učnega jezika v šolstvu, sprva le na začetni oz. nižji stopnji pouka, v višjih razredih pa se kljub Miklošičevim prizadevanjem še ni mogla uveljaviti. Miklošičevo stališče o slovenščini v šoli je bilo jasno: materinščina je zakon in edini učni jezik v ljudski šoli, ki ponuja najosnovnejšo izobrazbo. Zagovarjal je pouk v materinščini, njegova odprtost pa mu je narekovala še misel, da je v šolah potrebna tudi nemščina, ki se naj poučuje v višjih šolah. Misel je bila dobra in značilna za Miklošičevo razumevanje jezikovnega pouka na Slovenskem ter skladna z njegovim razmišljanjem o enakopravnem položaju slovenskega (učnega) jezika v stari Avstriji, žal pa se v šolski praksi ni uveljavila. Takratno ministrstvo je sprejelo Slomškov predlog (tj. dvojezičnost že v ljudskih šolah), vendar so ga v praksi izvajali le v slovenskih šolah (Jesenšek 2005a: 307–320), ki so od leta 1851 morale sprejeti raznarodovalno dvojezičnost, kljub zagotovitom ministra Thuna, da bo glede šolstva upošteval Slomška in Miklošičevo mnenje, da v višji šoli učenje nemškega jezika ne sme potekati na škodo drugih, za narodovo izobrazbo potrebnih predmetov (Jesenšek 2005a: 332–335). Miklošič je bil za dvojezičnost v višjih šolah zaradi dveh razlogov, in sicer je glede (1) slovenščine zagovarjal idejo, da se morajo v večjezikovni skupnosti uveljavljati t. i. narodni jeziki, (2) nemščino pa je zagovarjal zaradi skrbi za kulturni dvig šolarjev, ki morajo ob materinščini poznati tudi še t. i. svetovne jezike z bogato kulturno vsebino.

V prvi polovici 19. stoletja je prihajalo do približevanja, medsebojnega vplivanja in prepletanja obeh slovenskih knjižnih tipov, do normiranja osrednjeslovenskega knjižnega jezika v številnih slovnica (Orožen 2003: 397–433; Jesenšek 1998: 64–136; Rajh 1984) in končno do poenotenja obeh knjižnih različic in normiranja t. i. novoslovenščine, ki je v avstroogrskih okvirih in pod vplivom marčnih idej resnično postala prvi pravi simbol slovenske narodne identitete. Slovenski jezik je postal ščit pred nemštvom, pretirano čiščenje, slaviziranje in starinjenje pa je jezikoslovce oz. slovničarje tako zaposlovalo, da so se začeli preveč poglobljati v jezikovni sistem in odmikati od rabe. Levstik je sredi 19. stoletja šel najdlje, izdelal je »idealno« slovenski jezikovni sistem, sicer izvirnoslovenski in etimološko upravičen, pa vendar mrtev in za večino uporabnikov nerazumljiv (Orožen, 1996a:

207–228). Ponovno se je pokazalo, da skrajnosti med rabo in sistemom v jeziku niso dobre.

3. Vzhodnosloveski knjižni jezik

Vzhodnoslovenski knjižni jezik se je v knjižni obliki uveljavil približno dvesto let po osrednjeslovenskem. V panonskem jezikovnem prostoru sta se razvili dve njegovi različici: prekmurski in vzhodnoštajerski knjižni jezik, prvi med Rabo in Muro, drugi med Muro in Dravo. Nastanek vzhodnoslovenskega knjižnega jezika je tesno povezan z Velikomoravskim cesarstvom, Kocljjevo državo ter prihodom Cirila in Metoda v panonski prostor.

Jezik, ki se je govoril v 9. in 10. stoletju na Velikomorskem ozemlju in v Kocljjevi državi, je bil zelo podoben jeziku, ki sta ga govorila makedonska Slovana Ciril in Metod. Njun jezik se ni nikdar imenoval moravski (Stanislav, 1978: 22), ampak vedno slovanski, prebivalci pa so se imenovali Slovani ali Moravljani – prvo poimenovanje je etnično, drugo geografsko. Latinska oblika za slovenski jezik je ohranjena iz 9. stoletja: *sclaviniscus*, pri čemer ta pojem ne označuje nečesa vse-slovenskega, ampak je to nadomestilo zgodovinskega imena *moravski* in je preneseno rabljen za skupni južnoslovanski jezik, tj. "*staroslovanski*" oz. *starocerkvenoslovanski jezik* (prim. Bezljaj 1995 265; Snoj 2003: 670–671) V stari Moraviji se je konec 9. stoletja moralo govoriti narečje, ki je v osnovnih črtah podobno današnji slovenščini (Jagič, 1913: 19).

V 9. stoletju se je ponudila panonskim Slovencem priložnost, da zaživijo v močni, samostojni državi. Obri so bili premagani in Pribina je dobil od frankovskega kralja ozemlje s sedežem v Blatogradu. Njegov sin Kocelj je sprva služil Frankom, kasneje pa se želi otresti nemškega vazalstva in se poveže z Rastislavom. Pri tem sta imela odločilno vlogo Ciril in Metod, ki sta s Kocljjevo, Rastislavovo in Svetopolkovo podporo ter papeževim privoljenjem ustanovila panonsko-moravsko nadškofijo (867-885) s slovanskim bogoslužjem (od Srema do Morave). Metod je postal nadškof (arcibiskup panonski), prevedena so bila temeljna dela v starocerkvenoslovanščino in dane so bile vse možnosti za obstoj in razvoj slovenske državnosti in jezika. Vendar pa je prišlo na Moravskem do bojev, Svetopolk je izdal Rastislava, ki so ga Nemci obsodili na smrt (870), Svetopolk je sklenil mir in dobil celo Panonijo (884), saj je Kocelj "izginil" iz zgodovine okoli leta 873. Metod je moral zapustiti Panonijo, na ozemlje so začeli vdirati Madžari, ki so premagali staroselce in ustanovili svojo državo – sledila je razdelitev Slovanov med Nemce in Madžare.

Borba za slovensko liturgijo je bila tako izgubljena, ustna tradicija pa se je nadaljevala tudi pod Madžari, kamor je bilo priključeno ozemlje panonske Slovenije.

Leta 1094 je bilo ozemlje upravno priključeno zagrebški škofiji in to je skoraj tisoč let usodno vplivalo na jezik panonskih Slovencev, ki je bil izpostavljen moč-

nim madžarskim in kajkavskim vplivom. Hkrati pa so le takšni negativni jezikovni vplivi omogočili, da so v vzhodnoslovenskem knjižnem jeziku ostali elementi, ki jezik povezujejo s starocerkvenoslovanščino (Stanislav, 1978: 83). Upravno je bilo ozemlje današnje vzhodne Slovenije razdeljeno med nemško in madžarsko govoreče okolje, Mura pa je postala ostra geografska meja, ki se je zarezala v prvotno enoten jezikovno-kulturni prostor. Slovenci na desni strani reke so se začeli jezikovno približevati t. i. alpski slovenščini, saj so stiki s panonsko jezikovno bazo postajali vse težji. V Dalmaciji se je ohranila močna glagoljaška skupina (Borsa, Hadrovics, 1982: 67–90), ki je nadaljevala slovansko liturgijo Cirila in Metoda iz Panonije. Izvirna slovanska liturgija se je že do danes ohranila na otoku Krku (Stanislav, 1978: 182), ki je bil ves čas pomemben glagoljaški center. Preko hrvaško-kajkavskih povezav v protestantizmu (Hercigonja, 1974) in kajkavskih vplivov na prekmurski jezik pa se je v jeziku na vzhodu Slovenije ohranila kontinuiteta, ki kaže na povezave vzhodnoslovenskega knjižnega jezika s staro cerkveno slovanščino. Zaradi tega sta se na slovenskem ozemlju, ki je pripadalo Kocljevi državi, do prvih tiskov izoblikovali dve pokrajinski različici: prekmurski in vzhodnoštajerski jezik. Čeprav izhajata iz panonske narečne baze, pa so med njima v nekaj stoletjih nastale razlike, ki so posledica različnih okolij, v katerih sta se jezika razvijala. Rahli stiki so se med njima ponovno začeli navezovati šele v 16. stoletju, ko je začela na prekmurske protestante (npr. Sever, Red zveličanstva, 1747) vplivati Dalmatinova Biblija. Prve osebne stike je navezal šele Vraz, ko je v prvi polovici 19. stoletja potoval po Prekmurju in zbiral ljudske pesmi. Na prekmurske Slovence je opozoril Čopa, ki je začel priporočati študij prekmurskega jezika slovenskim piscem v osredju (Ftičar, 1966: 117–130).

3.1. Razvoj prekmurskega knjižnega jezika

Najvzhodnejši del današnjega slovenskega ozemlja je bil vse od propada Kocljave države pa do leta 1919 ločen od matičnega naroda. Zgodovinski dejavniki so bili odločilni, da se je v Prekmurju slovenski jezik razvijal drugače kot med Slovenci na desni strani Mure (Novak, 1978: 7–14). Ob madžarskih je bil jezik prekmurskih Slovencev že od 11. stoletja naprej izpostavljen tudi hrvaško-kajkavskim vplivom, kar se je čutilo zlasti v cerkvi. Zagrebška škofija je pošiljala med Slovence v Prekmurju duhovnike, ki so pri cerkvenih opravilih uporabljali ob grških, latinskih in madžarskih besedilih tudi kajkavske prevode. Neizobraženo ljudstvo, ki tujih jezikov ni obvladalo, je bilo primorano poslušati osnovne razlage in molitve v kajkavskem jeziku, se mu prilagajati in ga razumeti, kasneje pa tudi brati lekcionarje, zgodbe svetega pisma in druga cerkvena besedila v „domaćem“ jeziku zagrebške škofije. Tako se je prekmurski jezik že na samem začetku zblížal s kajkavščino, s katero je ostal tesno povezan vse do ilirizma, ko se je na Hrvaškem izoblikoval enoten knjižni jezik.

Zaradi posebnih zgodovinskih razmer je bilo onemogočeno prehajanje knjig iz osrednjeslovenskega v prekmurski vzhodnoslovenski prostor, tako da so bile pred letom 1919 knjige Mohorjeve družbe edini razširjenejši tiski „knjižne

(osrednje)slovenščine“ med preprostimi ljudmi v Prekmurju (Novak, 1978: 7). Duhovniki in redki drugi izobraženci so sicer že poznali knjige Slovenske matice in „kak slovenski časnik“, drugače pa jezikovnih povezav ni bilo in lahko z zagotovostjo sklepamo, da se je prekmurski knjižni jezik razvijal neodvisno od osrednjeslovenskega knjižnega jezika.

Na razvoj prekmurskega jezika je na poseben način vplivala tudi cerkveno-upravna razdelitev med dve škofiji. Južne prekmurske župnije, ki so bile ves čas pretežno katoliške, so pripadale zagrebški škofiji od leta 1094. Vpliv kajkavskega knjižnega jezika je bil zato v okolici Lendave in Turnišča celo močen. Duhovniki, poslani v ta del Prekmurja iz Zagreba, so se večinoma šolali v obeh kajkavskih središčih - Zagrebu in Varaždinu in od tam so prinašali v prekmurski obredni jezik številne vplive, ki so zabrisali jasno razločevalno mejo med obema, že od samega začetka, različnima jezikovnima sistemoma. Prekmurski protestantski pisci so bili od srednjega veka naprej „navezani predvsem na kajkavsko oziroma kajkavsko-čakovsko (glagoljaško) knjižno tradicijo, na jezikovne različice, ki so se vzdrževale v mejnem slovensko-hrvaškem, čakovsko-kajkavskem, jezikovnem narečnem pasu od Trsta in Kopra prek Istre do Bele *krajine*“ (Orožen, 1996: 374). Jezik v prekmurski cerkvi je bila vse do 18. stoletja knjižna kajkavščina, ki se je imenovala *slovenski jezi*, in šele prekmurskih protestanti so zmogli prekmurski jezik povzdigniti iz narečnih v knjižne okvire. To se je zgodilo na podoben način kot v osrednjeslovenskem knjižnem jeziku, ko so v 16. stoletju Trubar, Krelj, Dalmatin in Bohorič začeli izdajati prve slovenske knjige. Začetki prekmurske književne tradicije so bili enaki – književno-jezikovni program prekmurskih protestantov je bil v 18. stoletju podoben osrednjeslovenskemu: prva dva tiska sta bila katekizem in abecednik; ki sta prinesla glavne nauke protestantske vere (Temlin, Mali Katechismus 1715) in devet strani besedila z abecedo in primeri za poučevanje branja (Abecedarium Szlovenszko, 1725). Temeljno delo prekmurskega protestantskega slovstva 18. stoletja (Nouvi Zakon, 1771), je tako kot Dalmatinova Biblija ponudilo jezikovno rešitev, ki je z majhnimi spremembami ostala zavezujoča za vse katoliške in posvetne prekmurske pisce do konca 19. stoletja, v publicistiki celo do konca drugega desetletja 20. stoletja. Prekmurski knjižni jezik (*čisti* ali *stari* slovenski jezik) se je v 18. stoletju ob sorodni kajkavščini (slovenski jezik) oblikoval kot nadnarečna tvorba (podoben razvoj kot osrednjeslovenski knjižni jezik 16. stoletja) ravenskega in goriškega govora; dolinske glasosolovne značilnosti pa so začele prodirati šele na prelomu 19. in 20. stoletja, ko je prekmurski jezik že začel prehajati v narečne okvire. Jezikovna podoba prekmurskega knjižnega jezika je bila zavestno arhaizirana, tj. predvsem v besedju nanašajoča se na stare slovanske besede, v skladnji in oblikoslovju pa prav tako upoštevala nekatere izvirne rešitve iz slovanskega panonskega prostora. Tako zasnovan knjižni jezik se je po protestantih potrdil v katoliških tiskih, ki so z Miklošem Küzmičem jezikovno zaznamovali ter standardizirali podobo knjižne prekmurščine in jo uzaveščali med ljudmi z zelo razširjenimi in branimi knjigami, med katerimi so bili npr. Szveti evangelyeliomi (1780) ali največkrat ponatisnjena Kniga molitvena (1782), višek pa je dosegel s Košičem

(Zobrisan Szloven i Slovenka med Mürov i Rabov, 1845–48; Zgodbe vogerszko-ga kralesztva, 1848), ko se je izrazno ter slogovno povsem približal literarni zvrsti. Sledilo je še oblikovanje strokovnega (npr. učbeniški sestav, Agustičev Prirodopis s kepami za narodne šole 1878) in publicističnega jezika (npr. Agustičev Prijatelj 1875–1878, Kleklove Novine od 1913. leta), in prav v teh dveh funkcijskih zvrsteh se je začelo tudi sramežljivo spogledovanje z umetnostnim jezikom – predvsem v učbenikih, tj. berilih, v katerih so bili objavljeni prvi leposlovni prevodi in celo krajši izvorni leposlovni poskusi, opirajoči se na jezikovno tradicijo Števana Küzmiča in izhajajoči iz izrazitvenih in stilističnih možnosti, ki sta jih v knjižnem jeziku začela uveljavljati Mikloš Küzmič in Jožef Košič. Literarni poskusi so se zavlekli celo v prva desetletja 20. stoletja, in sicer še v čas, ko se je po priključitvi Prekmurja k Sloveniji prekmurski knjižni jezik počasi umikal enotni slovenski knjižni normi, pisna ustvarjalnost pa je začela prehajati v narečne okvire.

Panonska slovenščina se je s prekmurskim knjižni jezikom tudi formalno osamosvojila od t. i. panonskih slovanskih govorov, med katerimi je do začetka 18. stoletja le kajkavščina ohranjala status knjižnega jezika, medtem ko se vzhodno-slovenski jezik do takrat ni mogel potrditi v prekmurski cerkvi, kjer so maševali duhovniki, šolani v Zagrebu in Varaždinu in so pri obredih uporabljali kajkavski jezik in kajkavske lekcionarje, npr. Krajačevičeve evangelije (1615). Slovenci v Prekmurju niso izgubili svojega jezikovnega čuta, le panonska kajkavščina jim je bila bližja kot osrednjeslovenski knjižni jezik Dalmatinove Bibliji, temelječ na tradiciji t. i. alpska slovenščina. Pomembno pa je, da se je v slovenskem panonskem jezikovnem prostoru ves čas ohranjalo podzavestno obvladovanje slovenske panonske norme, tako da je bila kajkavščina le nadomestni knjižni jezik v cerkvi, nikoli pa se ni zamenjevala s prekmurščino v drugih govornih položajih. Ob istem jeziku v cerkvi se panonski Slovenci nikoli niso istovetili s kajkavci, zato ni prišlo do jezikovne asimilacije in kajkavščina ni mogla postati prevladni jezik. Narečna podstava t. i. panonskega jezikovnega prostora je bila dovolj močno razčlenjena, da je zarisala trdno mejo med slovenskim (prekmurskim in vzhodnoštajerskim) ter kajkavskim jezikom. Zavestno obvladovanje slovenske norme in prekmurskega pogovornega jezika je ohranjalo razliko med hrvaško kajkavščino in slovensko prekmurščino tako v besedju kot tudi na vseh jezikovnih ravninah, zato je razumljivo, da so prekmurski protestanti jezik, ki so ga 18. stoletju normirali kot knjižni, namesto *slovenski* (kot so svoj knjižni jezik imenovali kajkavci) označili za *stari slovenski* in ga tako tudi formalno ločili od kajkavskega. Leta 1777 je bila ustanovljena sombotelska škofija, ki je združila vse Slovence v Prekmurju, in tako se je tudi formalno končal kajkavski jezikovni vpliv v cerkvi in cerkvenih tiskih.

Zaključek

V zgodovini slovenskega knjižnega jezika je bil dvojnični razvoj dolgo časa spregledan. Obstoj slovenskega alpskega in panonskega jezikovnega prostora se

je napačno razlagal kot nasprotje med središčnim in obrobnim principom, to pa je bilo poenostavljeno v neprimerno razlago, da je vse središčno normativno in »slovensko«, vse obrobno pa odklon, neknjižno, napačno in lahko vodi v odpad od slovenskega knjižnega jezika. Zaradi takega razmišljanja je prihajalo do napačnih posplošitev pri razlagi zgodovine slovenskega knjižnega jezika, kar je Rajh (2002: 48) zaznal v spoznanju, da je zaradi tega bil ves čas »izjemno majhen vpliv osrednjeslovenskih dogajanj na Slovence zunaj nacionalnega središča«. Neena-kopraven položaj obeh slovenskih knjižnih norm se je kazal v nazorskem stališču, da je osrednjeslovenski knjižni jezik »pravilen«, vzhodnoslovenski pa »napačen«. Cenralisti so prekmurskemu in vzhodnoštajerskemu knjižnemu jeziku neupravičeno pripisovali preveliko število slabosti in neknjižnosti, s tem pa je osrednje-slovenski knjižni jezik vedno bolj pridobival normativno prestižnost. Knjižnojezi-kovna zabloda je tako pospešila enosmerno normativnosti slovenskega knjižnega jezika, tj. središčno jezikovnoknjižno prevlado, ki nikoli ni dopuščala možnosti, da bi »osrednji knjižni jezik redigirali v korist nesrediščnih Slovencev.« (Rajh, 2002: 48)

Slovenska nacionalna zgodba o rojstvu avtonomnega in enotnega sloven-skega knjižnega jezika v 16. stoletju je med Slovenci tako ukoreninjena, da jo je težko spreminjati oz. dopolnjevati. Če govorimo o Trubarju kot začetniku sloven-skega (ne osrednjeslovenskega!) knjižnega jezika, to pomeni, da sprejemamo tezo o enotnem slovenskem knjižnem jeziku že od njegovih začetkov in poza-bljamo na dokazano dvojnični razvoj slovenskega knjižnega jezika ter delitev na osrednje- in vzhodnoslovensko knjižno normo. Za obe slovenski knjižni normi je značilno, da sta nastali kot posledica razmer v slovenski in evropski Cerkvi (jezik kot stranski produkt protestantizma), in sicer kot nadnarečni tvorbi izhajajoči iz živega govora svojih okolij. V osredju in na vzhodu so protestantsko knjižno nor-mo sprejeli tudi katoliški pisci, in ko je bila jezikovna oz. knjižna tradicija vzposta-vljena, so se takoj pojavile še želje po literarnem ustvarjanju, temu pa je sledilo bolj ali manj uspešno dopolnjevanje štiričlenskega snopa funkcijskih zvrsti še s praktičnosporazumevalnim, publicističnim in strokovnim jezikom.

Literatura

- Ahačič, Kozma. 2007. *Zgodovina misli o jeziku in književnosti na slovenskem: protestanti-zem*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Bezljaj, France. 1995. 1995: *Etimološki slovar slovenskega jezika*. Ljubljana: SAZU, Mladin-skaknjiga.
- Borsa, Gedeon und Hadrovics Laszlo. 1982: *Protestantische Werke in Kajkavisc h-kroa-tischer Sprache aus der Druckerei des Joannes Manlius. Studia Slavica Hung. XXVIII*. Budapest.
- Docen, J. 1806. *Nachrichten von einigen alten Handschriften der ehemaligen Freysinger Stiftsbibliothek. Beiträge zur Geschichte und Literatur, vorzüglich aus den Schätzen der pfalz-bairischen Zentralbibliothek zu München, hrsg. von J. Chr. Freiherr von Aretin*

VII. München.

- Ftičar, Jožef. 1966: Slovenci na levi in desni strani Mure. *Panonski zbornik*. Murska Sobota, 117–130.
- Grivec, Fran. 1950: Frisingensia I–IV. *Slavistična revija III*, 107–124. Frisingensia V. *Slavistična revija III*, 419–420.
- Grivec, Fran. 1951: Frisingensia VI. *Slavistična revija IV*, 71–76.
- Grivec, Fran. 1955: Frisingensia VII. *Slavistična revija VIII*, 169–182.
- Grivec, Fran. 1960: Frisingensia VII. *Slovo IX–X*. 221–222.
- Hercigonja, Eduard. 1974. Kajkavski elementi u jeziku glagoljaške književnosti 15. in 16. stoletja. *Croatica* 5.
- Jagič, Vatroslav. 1913. *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*. Berlin.
- Jesenšek, Marko. 1998. *Deležniki in deležja na -č in -ši : razširjenost oblik v slovenskem knjižnem jeziku 19. stoletja*. Maribor: Slavistično društvo Maribor.
- Jesenšek, Marko. 2005. *Spremembe slovenskega jezika skozi čas in prostor*. Maribor: Slavistično društvo Maribor.
- Jesenšek, Marko. 2005a. *The Slovene Language in the Alpine and Pannonian Language Area*. Krakow: Universitas.
- Jesenšek, Marko. 2005b. Nastanek in razvoj prekmurskega knjižnega jezika. *Slavistična revija*, letn. 53, 1–12
- Jesenšek, Marko. 2008a. Borovnjak in prekmurski knjižni jezik. *Življenje in delo Jožefa Borovnjaka*. Maribor: Slavistično društvo Maribor, 166–179.
- Jesenšek, Marko. 2009. Trubarjeva in Kuzmičeva različica slovenskega knjižnega jezika. *Slavistična revija*, št. 1, 199–209.
- Jesenšek, Marko. 2009a. Nastanek in razvoj vzhodnoštajerskega knjižnega jezika. *Časopis za ugodovino in narodopisje*, 45, 93–112.
- Jesenšek, Marko. 2010. Slovene standard language between the centre and the periphery. *Stud. slav. Acad. Sci. Hung. = Studia Slavica Hung.*, no. 2, 279–287.
- Jesenšek, Marko. 2010a. Kardoš in prekmurski knjižni jezik. *Studia Slavica Savariensia*, 1/2, 231–239.
- Jesenšek, Marko. 2010b. *Prekmuriana : fejezetek a szlovén nyelv történetéből*, (Opera Slavica Budapestinensia, Linguae Slavicae). Budapest: Balassi kiadó.
- Jesenšek, Marko. 2011. Osrednje- in vzhodnoslovenski knjižni jezik – med alpsko in panonsko slovenščino. V: Jesenšek, Marko (ur.), *Globinska moč beside*. Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta, 234–250.
- Kos, Janko in drugi. 1996: *Zbornik Brižinski spomeniki*. Ljubljana: SAZU.
- Köppen. P. I. 1827. *Sobranie slovenskih pamjatnikov, nahodjačihsja vne Rossii*. Kn. 1. *Pamjatniki sobrannye v Germanii*. Sanktpeterburg.
- Kos, M. in Ramovš F. 1937. *Brižinski spomeniki*. V Ljubljani.
- Merše, Majda. 2009. *Slovenski knjižni jezik 16. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Novak, Vilko. 1978. Značaj in pomen prekmurskega slovstva. V: Ivan Škafar, *Bibliografija prekmurskih tiskov od 1715–1919*. Ljubljana: SAZU.

- Orožen, Martina. 1996. *Poglavja iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika (od Brižinskih spomenikov do Kopitarja)*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Orožen, Martina. 1996a. *Oblikovanje enotnega slovenskega knjižnega jezika v 19. stoletju*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Orožen, Martina. 2003. *Razvoj slovenske jezikoslovne misli*. Maribor: Slavistično društvo Maribor.
- Petre, Fran. 1939. *Poizkus ilirizma pri Slovencih: (1835–1849)*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Rajh, Bernard. 1984. 1984: Severovzhodna Slovenija pri oblikovanju slovenskega knjižnega jezika do konca prve polovice 19. stoletja. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 38–49.
- Rajh, Bernard. 2002. *Od narečja do vzhodnoštajerskega knjižnega jezika*. Maribor: Slavistično društvo Maribor.
- (SAZU), 2004: *Brižinski spomeniki, Monumenta Frisingensia, Znanstvenokritična izdaja*. Tretja, dopolnjena izdaja. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, SAZU.
- (SBL) 1925–1991: *Slovenski biografski leksikon*. Ljubljana: DZS.
- Snoj, Marko. 2003. *Slovenski etimološki slovar*. Druga izdaja. Ljubljana: Modrijan.
- Stanislav, Jan. 1978. *Starosloviensky jazyk 1*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- Toporišič, Jože. 1991. *Družbenost slovenskega jezika*. Ljubljana: DZS.

Марко Јесеншек

РАЗВОЈ И ИСТОРИЈСКА ДИНАМИКА СЛОВЕНАЧКОГ ЈЕЗИКА

Сажетак: Реферат претставља панонскословенски језички простор, у којем је словенско богослужење Ћирила и Методија омогућило развој западних јужнословенских књижевнојезичких варијанти: словеначког прекмурског и источног штајерског те хрватског кајкавског. Полазна тачка расправе је претпоставка о алпском и панонском језичком простору, који су се разликовали већ у књижевним праузорцима словеначког језика, док су се све време независно развијали: у алпском простору се уз латинско-немачку традицију развијао централнословеначки књижевни језик, који је након Брижинских споменика доживео снажну дијалектолошки диференцијацију; у панонском простору се уз грчко-староцрквенословенску традицију развијао архаичнији источнословеначки књижевни састав, који је још и на прелому 18. и 19. века сачувао оригиналну „старословеначку“ синтактичку слику. Дискусија представља две значајне тезе: (1) одвојен развој словеначког језика у алпском и панонском језичком простору и (2) питање унификације словеначке књижевне норме средином 19. века.